

Conjunctuurenquête Nederland

Derde kwartaal 2018

Oplopend personeelstekort bij bedrijven

Voorwoord

Dit rapport bevat de belangrijkste uitkomsten van de Conjunctuurenquête Nederland van het derde kwartaal 2018.

De Conjunctuurenquête Nederland brengt voor het Nederlandse bedrijfsleven vier keer per jaar de belangrijkste ontwikkelingen en verwachtingen in kaart, uitgesplitst naar regio, bedrijfstak en bedrijfsgrootte. De resultaten vormen de basis voor het 'Ondernemersvertrouwen Nederland'. Deze samenvattende stemmingsindicator geeft de richting aan waarin de Nederlandse economie of specifieke bedrijfstakken zich waarschijnlijk zullen ontwikkelen.

Samenwerking

De Conjunctuurenquête Nederland is een gezamenlijk onderzoek van CBS, de Kamer van Koophandel, EIB, MKB Nederland en VNO-NCW, met de steun van het Ministerie van Economische Zaken. Doel van de samenwerking is completere informatie over het niet-financiële bedrijfsleven te vergaren tegen minder administratieve lasten.

Kwaliteit

Het proces voor de totstandkoming van de Conjunctuurenquête Nederland (COEN) is ISO-gecertificeerd. Deze certificering is een bevestiging dat aan zeer hoge kwaliteitseisen wordt voldaan.

Saldo's

Deze rapportage werkt met saldo's. Een saldo ontstaat door het percentage ondernemers dat zijn ervaring of verwachting als

negatief ziet, af te trekken van het percentage dat een positieve ervaring of verwachting meldt. Als bijvoorbeeld 10 procent van de ondernemers een dalende omzet had en 20 procent een stijgende omzet, ontstaat een saldo van +10 procent. Het saldo geeft in één oogopslag weer of de stemming onder ondernemers positief of negatief is en in welke mate.

Seizoenpatronen

Bij de interpretatie van de cijfers dient rekening te worden gehouden met seizoeninvloeden. Deze spelen bij sommige variabelen een rol, zoals bij omzetten in de landbouw en horeca. Om een uitkomst in een beter perspectief te kunnen plaatsen, verdient een vergelijking met dezelfde periode een jaar eerder om die reden de voorkeur boven een vergelijking met een kwartaal eerder. Voor het samenstellen van de indicatoren van het ondernemersvertrouwen, worden de onderliggende variabelen wél gecorrigeerd voor seizoenpatronen. Hierdoor kan het vertrouwen elk kwartaal worden vergeleken met een eerder kwartaal.

Het niet-financiële bedrijfsleven

Het niet-financiële bedrijfsleven is een samentelling van secties **A** Landbouw, bosbouw en visserij, **B** Winning van delfstoffen, **C** Industrie, **F** Bouwnijverheid, **G** Groot- en detailhandel; reparatie van auto's, **H** Vervoer en opslag, **I** Logies-, maaltijd- en drankverstreking, **J** Informatie en communicatie, **L** Verhuur van en handel in onroerend goed, **M** Advisering, onderzoek en overige specialistische zakelijke dienstverlening, **N** Verhuur van roerende goederen en overige zakelijke dienstverlening, **R** Cultuur, sport en recreatie, **S** Overige dienstverlening.

Waarneemperiode

De gegevens voor deze publicatie zijn verzameld in de maand juli 2018.

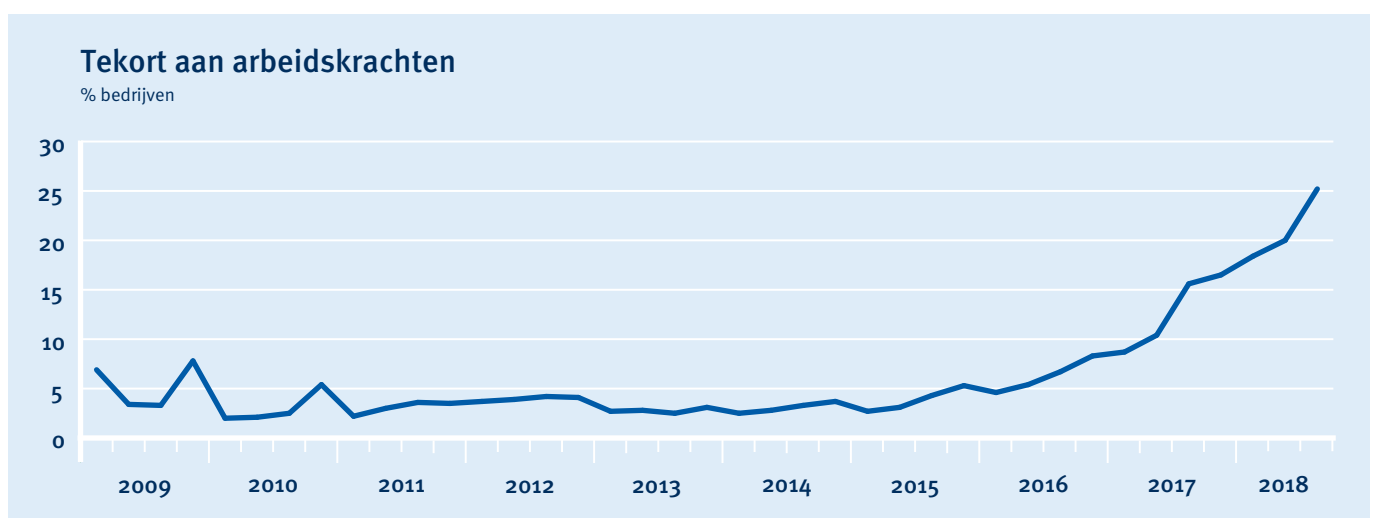
Dit rapport is gepubliceerd op 16 augustus 2018.
Het rapport van de Conjunctuurenquête vierde kwartaal 2018 wordt op 15 november 2018 gepubliceerd op www.ondernemersplein.nl/COEN/

Oplopend personeelstekort bij bedrijven

De ondernemers in het niet-financiële bedrijfsleven ervaren in toenemende mate belemmeringen als gevolg van een tekort aan geschikte arbeidskrachten. Door de groeiende vraag naar goederen en diensten hebben bedrijven meer personeel nodig. Het werven ervan blijkt echter in toenemende mate moeizaam te verlopen. Bij 25 procent van de bedrijven is het personeelstekort zodanig dat de uitoefening van de bedrijfsactiviteiten erdoor

wordt belemmerd. Sinds de start van de waarneming in 2008 werden er niet eerder zoveel bedrijven gehinderd door personeelstekort. Begin 2016 werd een tekort arbeidskrachten door minder dan vijf procent van de bedrijven genoemd als belemmerende factor. Sindsdien is het aantal bedrijven met personeelstekort onafgebroken gegroeid tot ruim 25 procent nu.

Bron: CBS, EIB, KvK, MKB Nederland en VNO-NCW

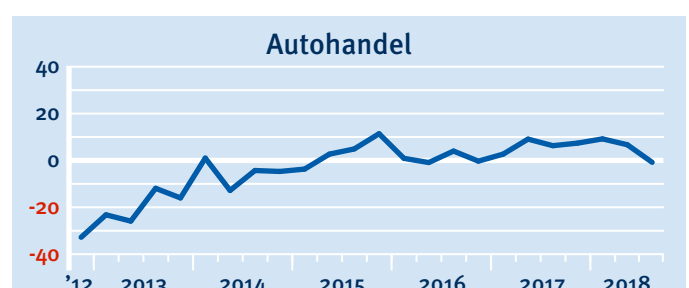
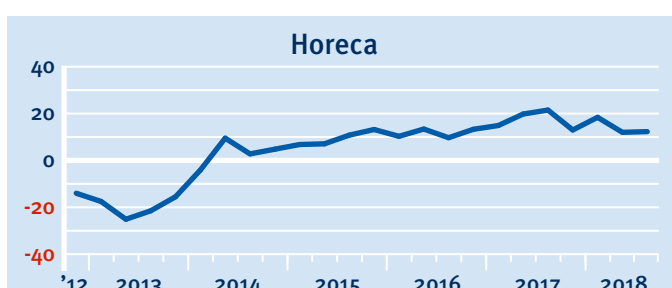
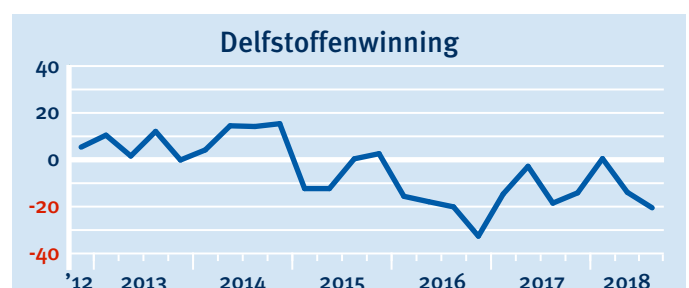
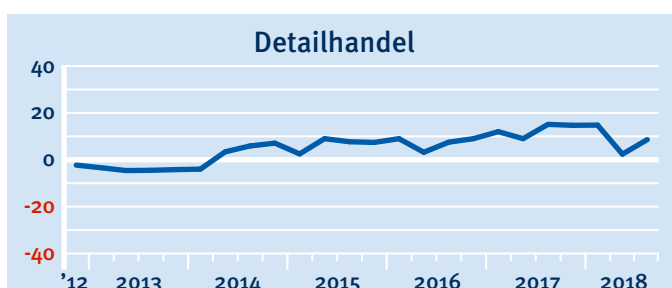
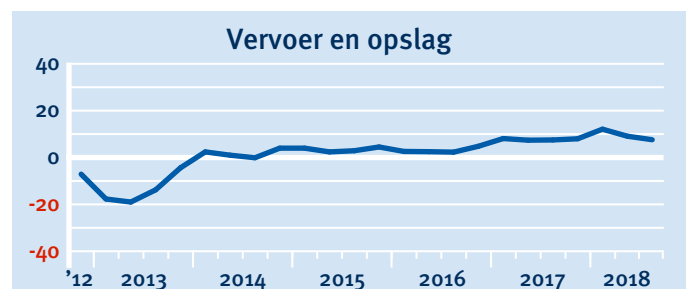
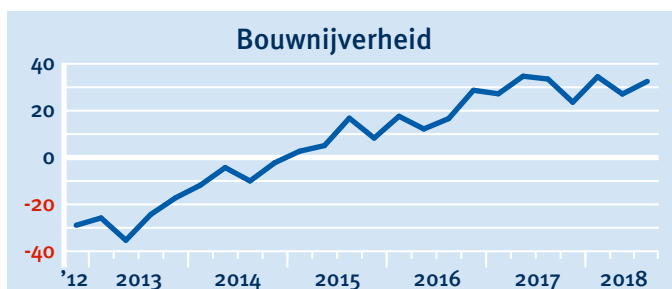
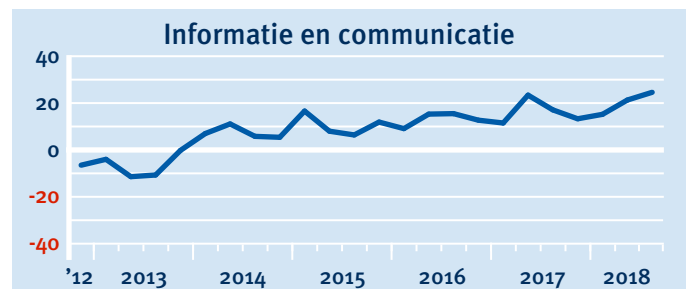
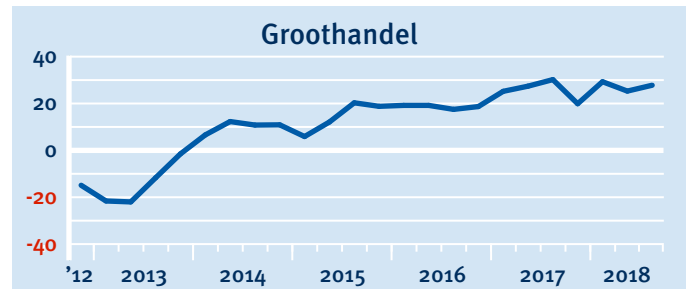
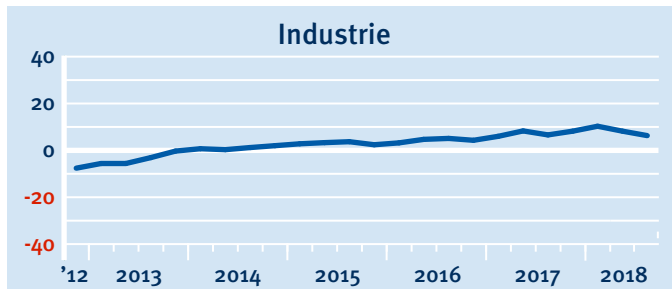
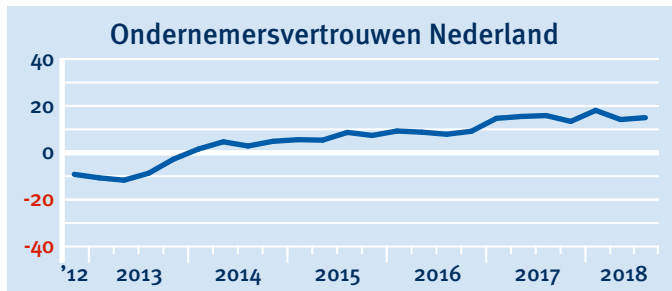
Verder in deze rapportage:

- **Lichte toename ondernemersvertrouwen** pagina 5
- **Dashboard toont divers beeld** pagina 7
- **Uitgelicht: autobranche en bedrijven met onvoldoende vraag** pagina 8
- **Uitgelicht: Flevoland** pagina 9
- **Regionale verwachtingen** pagina 10

Ondernemersvertrouwen per sector

Uitkomsten derde kwartaal 2018

Bron: CBS, EIB, KvK, MKB Nederland, VNO-NCW
Kijk voor meer detailinformatie op StatLine

Lichte toename ondernemersvertrouwen

Het ondernemersvertrouwen, de stemmingsindicator van ondernemend Nederland, staat aan het begin van het derde kwartaal op 15,0. Daarmee komt de indicator 0,8 punt hoger uit dan in het tweede kwartaal van 2018. Het ondernemersvertrouwen bevindt zich voor het zevende kwartaal op rij op dit niveau. In het eerste kwartaal van 2018 bereikte het met 18,1 het hoogste niveau sinds de start van de meting in 2008. Net als in het voorgaande kwartaal zijn de ondernemers in de bouwnijverheid het meest gunstig gestemd. In de delfstoffenwinning en in beperkte mate in de autobranche is het ondernemersvertrouwen negatief. De ontwikkelingen van het ondernemersvertrouwen ten opzichte van het vorige kwartaal verschilt sterk per sector.

Bouwbedrijven meest gunstig gestemd

Aan het begin van het derde kwartaal komt het ondernemersvertrouwen in de bouw uit op 32,5. Daarmee is het ondernemersvertrouwen in deze sector voor het achtste kwartaal op rij het hoogst van alle sectoren. Ten opzichte van het voorgaande kwartaal nam het ondernemersvertrouwen in de bouw toe met 5,4 punten. De toename van het ondernemersvertrouwen is vooral te zien in de gerealiseerde productie in het afgelopen kwartaal. Net als de verwachte ontwikkeling van de personeelssterkte, is het oordeel over de orderpositie nog positiever geworden. Dat is ook te zien aan de werkvoorraad die inmiddels 10,4 maanden bedraagt.

Veel vertrouwen bij groothandelaren

Na de bouwsector is de groothandel de sector met het hoogste ondernemersvertrouwen. Dit kwam aan het begin van het derde kwartaal uit op 27,8. Daarmee nam het vertrouwen met 2,5 punt toe ten opzichte van het voorgaande kwartaal. Deze toename is zichtbaar in de ontwikkeling van de omzet en het economisch klimaat in het afgelopen kwartaal. De omzetverwachting voor het derde kwartaal heeft een enigszins dempend effect op het ondernemersvertrouwen.

Sterke toename vertrouwen in detailhandel

Het ondernemersvertrouwen in de detailhandel is toegenomen van 2,4 in het tweede kwartaal naar 8,6 in het derde kwartaal. Met name de positieve omzetverwachting ligt hieraan ten grondslag.

Ondernemers in delfstoffenwinning negatief gestemd

In de delfstoffenwinning is het ondernemersvertrouwen het laagst. Het vertrouwen in deze sector is fors gedaald van -13,9 aan het begin van het tweede kwartaal naar -20,5 aan het begin van het derde kwartaal. Sinds begin 2016 is de delfstoffenwinning de sector waar het ondernemersvertrouwen het laagst is. Het ondernemersvertrouwen in deze sector is samengesteld uit de verwachte productie, het oordeel over de orderpositie en de ontwikkeling van het economisch klimaat in het afgelopen kwartaal. Deze drie deelindicatoren zijn alle negatief.

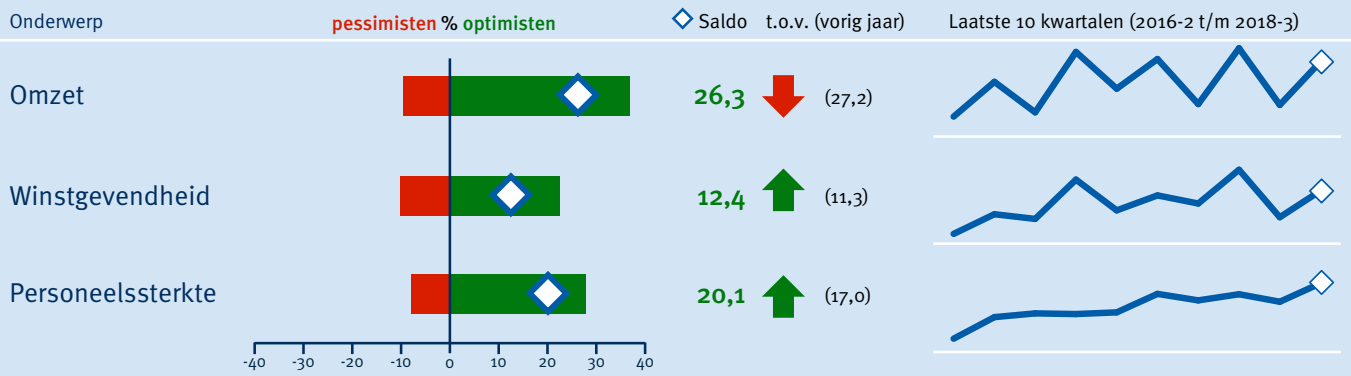
Vertrouwen autobranche licht negatief

Voor het eerst sinds begin 2017 is het ondernemersvertrouwen in de autobranche negatief. Het vertrouwen komt uit op -0,8. Dit, terwijl in het voorgaande kwartaal het ondernemersvertrouwen in deze branche nog uitkwam op 6,7. Daarmee is het ondernemersvertrouwen in de autobranche in het afgelopen kwartaal het sterkst gedaald van alle sectoren.

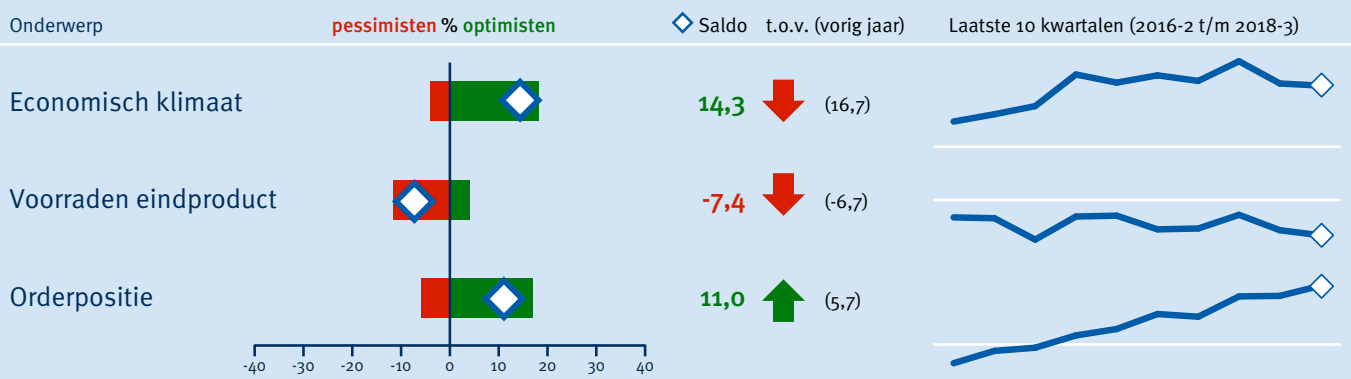
Vertrouwen autobranche licht negatief

Bron: CBS, EIB, KvK, MKB Nederland, VNO-NCW
Kijk voor meer detailinformatie op StatLine

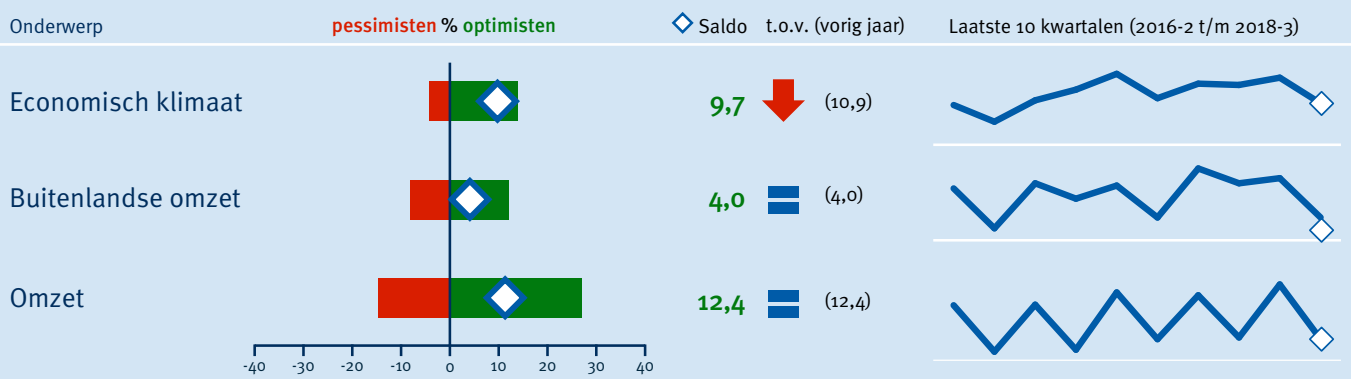
Ontwikkelingen tweede kwartaal

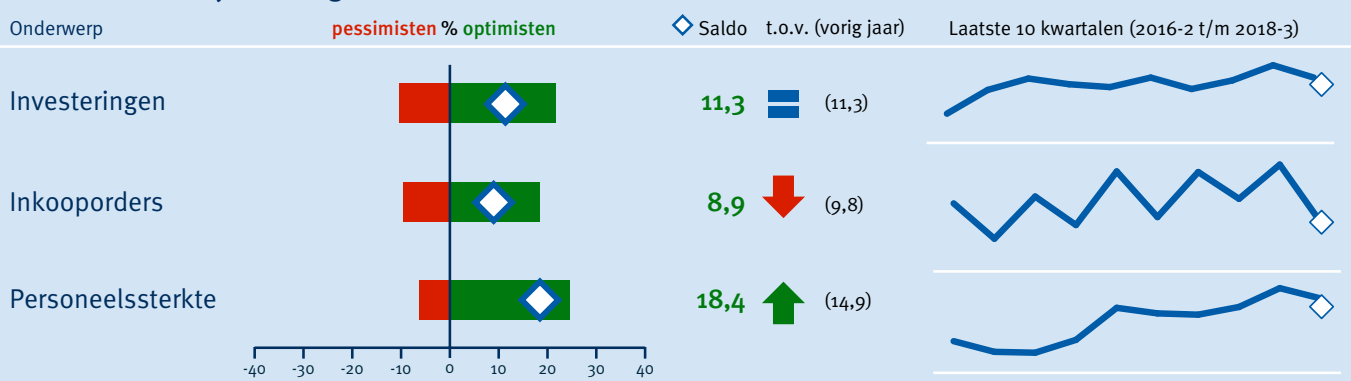
Beoordelingen van de ondernemer (begin van het derde kwartaal)

Verwachte ontwikkelingen derde kwartaal

Verwachte bedrijfsvoering derde kwartaal

Dashboard toont divers beeld

Het COEN-dashboard laat een positief beeld zien. Bij de meeste indicatoren hebben de positief gestemde ondernemers de overhand op de negatief gestemde ondernemers. In vergelijking met het derde kwartaal van vorig jaar is het beeld divers. Bij vier van de twaalf indicatoren is het oordeel gunstiger en bij vijf minder gunstig. Bij de overige drie indicatoren is het beeld gelijk aan dat van vorig jaar. Wel is het verschil met vorig jaar groter bij indicatoren waarbij het oordeel gunstiger is dan bij indicatoren waarbij het oordeel minder gunstig is dan vorig jaar.

Ontwikkeling omzet bijna gelijk aan vorig jaar

De omzet is bij per saldo 26,3 procent van de ondernemers verbeterd in het afgelopen kwartaal. Dat is nagenoeg gelijk aan hetzelfde kwartaal vorig jaar. Over de ontwikkeling van de winstgevendheid en de personeelssterkte zijn ondernemers positiever dan een jaar geleden.

Oordeel economisch klimaat minder positief

Ondernemers beoordelen het economisch klimaat iets minder positief dan een jaar geleden. Verder is het aantal ondernemers dat hun

voorraden per saldo als (te) groot beoordeelt nagenoeg even groot als vorig jaar. Dat geldt zowel voor de industrie als voor de handel. Het aantal ondernemers dat positief oordeelt over de orderpositie is verder gestegen. Niet eerder, sinds de start van de meting in 2008, waren ondernemers zo gunstig gestemd over hun werkvoorraad. Dat is onder andere zichtbaar in de bouw en de groothandel.

Verwachtingen derde kwartaal positief

De verwachtingen voor het derde kwartaal zijn positief. Vergeleken met hetzelfde kwartaal vorig jaar zijn de ondernemers even optimistisch over de omzet en buitenlandse omzet. De verwachting voor het economisch klimaat is wel lager dan een jaar geleden.

Verwachtingen bedrijfsvoering onverminderd positief

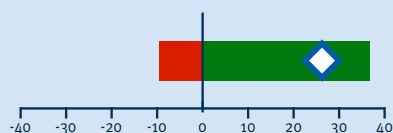
Voor het lopende jaar verwachten de ondernemers dat de investeringsuitgaven hoger zullen uitvallen dan in 2017. Dat is vergelijkbaar met de meting vorig jaar. Ook toen gaf per saldo 11 procent aan dat de investeringen in dat jaar hoger zouden zijn dan een jaar eerder. Ook de inkooporders en de personeelssterkte zullen naar verwachting toenemen.

Ontwikkelingen tweede kwartaal

Onderwerp

pessimisten % optimisten

Omzet

◇ Saldo t.o.v. (vorig jaar)

26,3 ↓ (27,2)

Laatste 10 kwartalen (2016-2 t/m 2018-3)

Hoe lees ik het Dashboard Conjunctuurenquête Nederland?

Onderwerp: in de Conjunctuurenquête Nederland worden ondernemers naar hun oordeel gevraagd over verschillende onderwerpen. Er is een verschil tussen terugblikken op het vorige kwartaal en verwachtingen voor het huidige kwartaal. Hierdoor kan een onderwerp twee keer voorkomen in het dashboard. De koppen die boven de onderwerpen staan, geven aan of het om terugblikken of verwachtingen gaat.

Staafdiagram (pessimisten/optimisten): de vragen over de onderwerpen in het dashboard kunnen de ondernemers beantwoorden met verbetering, verslechtering, of onveranderd. In deze grafiek is het percentage optimisten (ondernemers die verbetering zien/verwachten) afgezet tegen de pessimisten (zij die verslechtering zien/verwachten). De witte ruit geeft het saldo hiervan weer.

Saldo: het saldo is het verschil tussen het percentage optimisten en het percentage pessimisten, dat ook terug te zien is in het staafdiagram. Positieve waarden (meer optimisten dan pessimisten) worden groen weergegeven, negatieve saldi (meer pessimisten dan optimisten) worden rood weergegeven.

T.o.v. vorig jaar: het saldo van hetzelfde onderwerp in hetzelfde kwartaal een jaar eerder is tussen haakjes weergegeven. Er is gekozen voor hetzelfde kwartaal een jaar eerder, om eventuele seizoeneffecten uit te sluiten. De groene pijl naar boven of rode pijl naar beneden geeft aan of er sprake is van respectievelijk een verbetering of verslechtering.

Lijndiagram (laatste 10 kwartalen): per onderwerp wordt de ontwikkeling in de laatste 10 kwartalen weergegeven. Hierop is geen seizoencorrectie toegepast. De witte horizontale lijn is de nullijn. Het saldo in het laatste kwartaal is met een witte ruit weergegeven.

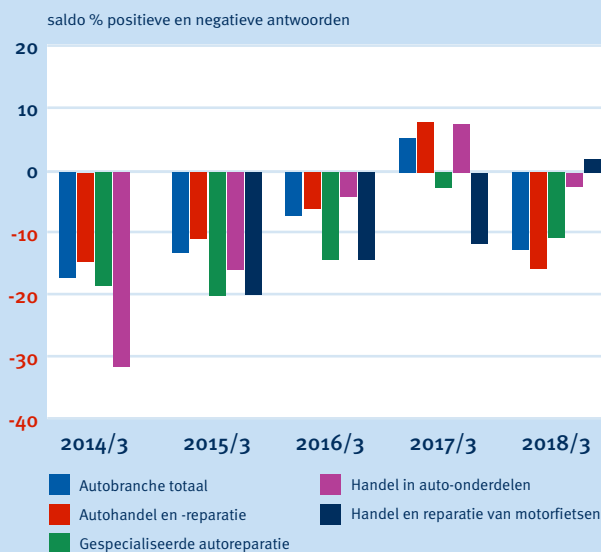
Uitgelicht: autobranche en bedrijven met onvoldoende vraag

Bron: CBS, EIB, KvK, MKB Nederland, VNO-NCW. Kijk voor meer detailinformatie over de autobranche en belemmeringen op Statline

Sentiment autobranche verslechtert

Het ondernemersvertrouwen in de autobranche is afgenomen van 6,7 in het tweede kwartaal naar -0,8 aan het begin van het derde kwartaal. De omzetverwachting is een belangrijke input voor het ondernemersvertrouwen. De volgende grafiek splitst de omzetverwachtingen voor de autobranche uit in verschillende onderdelen van de autobranche. Per saldo verwacht 12,9 procent van de ondernemers een afname van de omzet in het derde kwartaal. Vorig jaar werd door per saldo 6,3 procent nog een omzetgroei verwacht. De verwachte omzetzakking houdt mogelijk verband met de overgang naar de wereldwijde geharmoniseerde testprocedure voor lichte voertuigen. Deze verslechtering is zichtbaar in de meeste onderdelen van de autobranche, met uitzondering van de handel en reparatie van motorfietsen. Daar is juist een verbetering van het sentiment rond de omzet te zien. De handel en reparatie van motorfietsen is de enige branche waarvan de omzetverwachtingen met een saldo van +2,3 licht positief zijn. Het meest negatief over de omzet zijn ondernemers in de algemene autohandel en -reparatie. Per saldo 16,0 procent van de ondernemers in deze branche verwacht een afname van de omzet.

Omzet komende drie maanden

Minder belemmeringen onvoldoende vraag

Het aantal bedrijven dat aangeeft belemmeringen te ondervinden bij het uitoefenen van de bedrijfsactiviteiten door onvoldoende vraag is verder afgenomen. Tijdens de crisis liep dit op tot 37 procent van de bedrijven. Aan het begin van het derde kwartaal 2018 gaf nog slechts 7 procent van de ondernemers aan deze belemmering te ervaren. Maar in een aantal bedrijfstakken hebben ondernemers hier nog altijd relatief veel last van. Bijvoorbeeld in de grafische industrie en de basismetaalindustrie ervaren respectievelijk 29 en 45 procent van de ondernemers onvoldoende vraag als belemmering.

Belemmeringen door onvoldoende vraag

Uitgelicht: Flevoland

Bron: CBS, EIB, KvK, MKB Nederland, VNO-NCW
Kijk voor meer detailinformatie op StatLine

Ondernemers in Flevoland minder positief dan gemiddeld

De verwachtingen van het bedrijfsleven in de provincie Flevoland zijn dit jaar het minst positief van alle provincies. Van de zes variabelen op pagina 10 scoort de provincie er op vier het laagst van alle provincies. Voor de export en de totale omzet zijn de verwachtingen per saldo zelfs negatief. In geen enkele andere provincie is dat het geval. Hieronder wordt nader gekeken naar de verwachtingen voor de omzet en de personeelssterkte binnen vier sectoren van de Flevolandse economie: industrie, handel, informatie en communicatie en verhuur en overige zakelijk diensten.

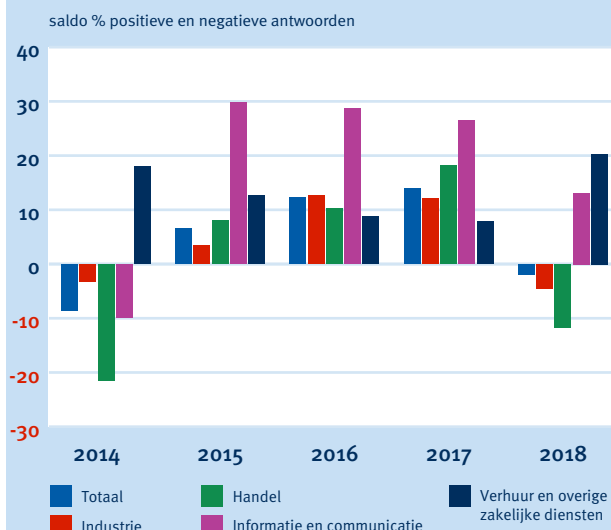
Omzet

De omzetverwachtingen voor het derde kwartaal zijn met een saldo van -2 verslechterd ten opzichte van hetzelfde kwartaal in 2017, toen per saldo nog 14 procent van de ondernemers een toename van de omzet voorzag. De meeste sectoren volgen deze ontwikkeling, met uitzondering van de sector verhuur en overige zakelijke diensten. In die sector waren de omzetverwachtingen juist positiever dan in het derde kwartaal vorig jaar. Ook in de sector informatie en communicatie zijn ondernemers positief gestemd, maar wel minder positief dan vorig jaar.

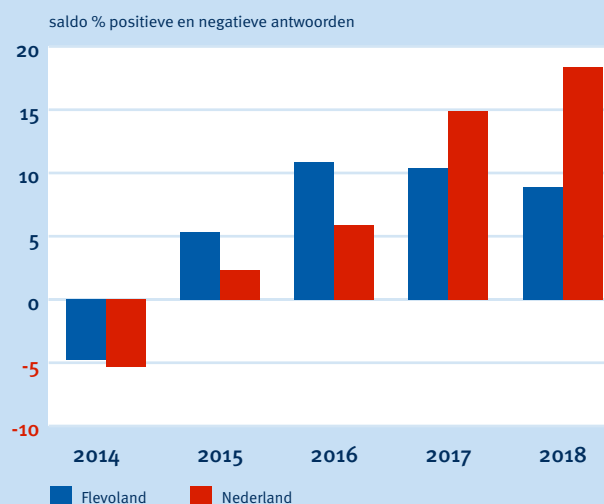
Personeelssterkte

Zowel in 2017 als in 2018 is de verwachting van ondernemers in Flevoland over de personeelssterkte minder positief dan in Nederland als geheel. Waar de verwachting landelijk positiever is dan in het derde kwartaal van vorig jaar, is die in Flevoland juist minder positief. De sector met de grootste afname van de verwachting in Flevoland is de informatie en communicatie. Net als voor de omzet zijn Flevolandse ondernemers in de sector verhuur en overige zakelijke diensten juist iets positiever gestemd over de personeelssterkte dan vorig jaar in het derde kwartaal. In de industrie is het aantal Flevolandse ondernemers met positieve verwachtingen ten aanzien van de personeelssterkte ongeveer even groot als het aantal met negatieve verwachtingen.

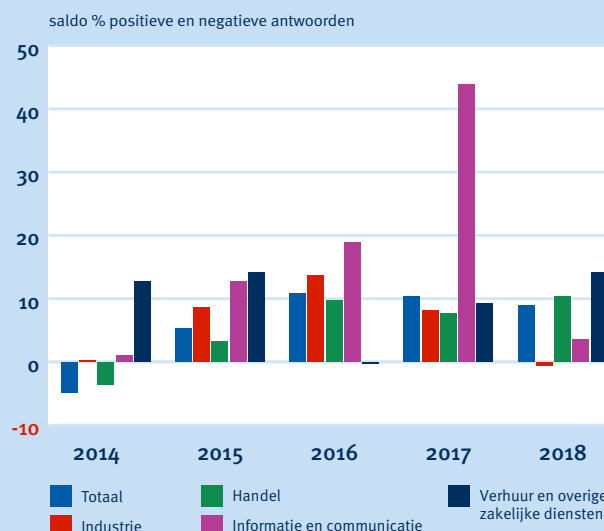
Omzetverwachting 3e kwartaal per sector Flevoland

Verwachting personeelssterkte 3e kwartaal Flevoland

Verwachting personeelssterkte 3e kwartaal per sector Flevoland

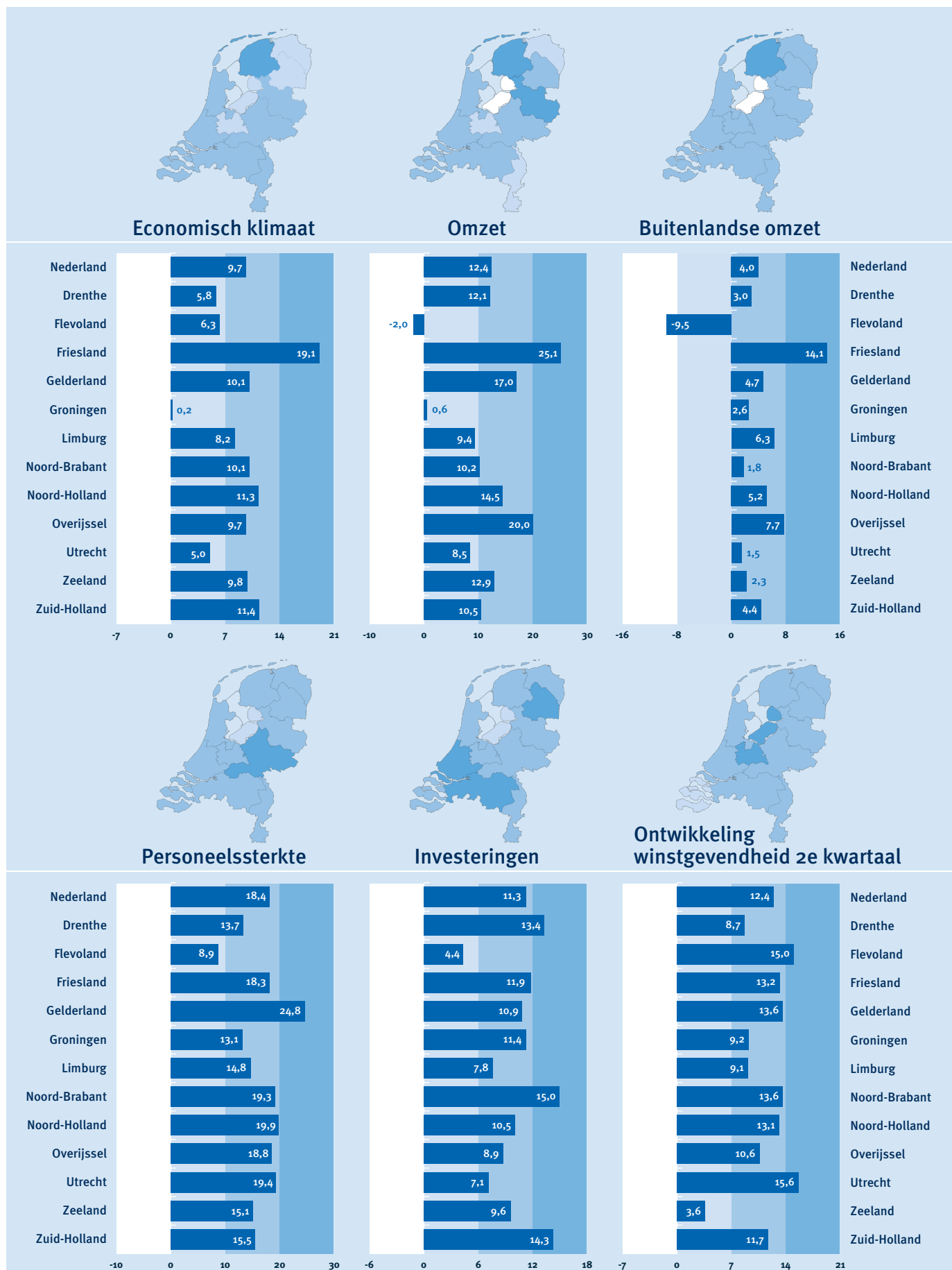

Verwachte ontwikkelingen bedrijfsleven per provincie

Uitkomsten derde kwartaal 2018. Het betreft het verschil tussen de percentages optimisten en pessimisten per onderwerp, per provincie. Het betreffen vijf verwachtingen over het derde kwartaal en een terugblik op de winstgevendheid in het tweede kwartaal.

Bron: CBS, EIB, KvK, MKB Nederland, VNO-NCW

Kijk voor meer detailinformatie op StatLine

Ondernemers in Friesland meest positief gestemd

Het beeld uit de Conjuncturenquête verschilt per provincie. Bij de zes indicatoren die hier worden uitgelicht, komt er alleen in Flevoland bij twee indicatoren een negatief saldo voor. Van de zes indicatoren scoren, op Friesland na, in alle provincies de verwachtingen ten aanzien van de personeelssterkte het hoogst. Over het algemeen zijn Friese ondernemers het meest positief gestemd over de vooruitzichten voor het derde kwartaal van dit jaar en ondernemers uit Flevoland het minst positief.

Ondernemers in Groningen minst positief over economisch klimaat

In Groningen is per saldo het kleinste aantal ondernemers positief in hun verwachtingen voor het economisch klimaat. Het aantal Groningse ondernemers dat een verbetering van het economisch klimaat verwacht is nagenoeg even groot als het aantal dat een verslechtering voorziet.

In Friesland daarentegen verwacht per saldo 19,1 procent van de ondernemers een verbetering van het economisch klimaat in de komende drie maanden.

In Nederland als geheel wordt dat per saldo door 9,7 procent van de ondernemers verwacht. Naast Friesland zijn ook ondernemers in Noord- en Zuid-Holland bovengemiddeld positief over het economisch klimaat in het derde kwartaal.

Goede omzetverwachtingen in Friesland

Met een saldo van +25,1 is Friesland de provincie met het grootste aantal ondernemers met een positieve omzetverwachting. Friesland wordt op afstand gevolgd door Overijssel waar het saldo +20,0 bedraagt. Landelijk verwacht per saldo 12,4 procent van de ondernemers een toename van de omzet. In Flevoland zijn ondernemers negatief gestemd in hun omzetverwachtingen (-2,0).

Ondernemers Flevoland negatief over export

In Flevoland zijn ook de buitenlandse omzetverwachtingen met een saldo van -9,5 negatief. Pagina 9 geeft meer informatie over de verwachtingen van ondernemers in Flevoland. In de overige provincies zijn de verwachtingen hiervoor wel positief, met als uitschieter Friesland, waar per saldo 14,1 procent van

de ondernemers een toename van de buitenlandse omzet verwacht. In Nederland als geheel verwacht per saldo 4,0 procent van de ondernemers een toename van de omzet aan het buitenland. Naast Friesland komen ook Overijssel (+7,7) en Limburg (+6,3) ruim boven het landelijke gemiddelde uit.

Gelderse ondernemers meest positief over personeelssterkte

In Nederland als geheel voorziet per saldo 18,4 procent van de ondernemers een groei van de personeelssterkte in het derde kwartaal van dit jaar. Gelderland (+24,8) steekt het meest positief bij het landelijk gemiddelde af. In Flevoland verwacht per saldo het laagste aantal ondernemers (+8,9) zijn personeelsbestand uit te breiden in de komende drie maanden.

Gelderland meest positief over personeelssterkte

Meer investeringsgroei in Noord-Brabant

Landelijk verwacht per saldo 11,3 procent van de ondernemers een groei van de investeringen in 2018. In Noord-Brabant en Zuid-Holland zijn de investeringsverwachtingen voor dit jaar met een saldo van respectievelijk +15,0 en +14,3 het hoogst gespannen, in Flevoland het laagst (+4,4).

Vooral verdere toename winstgevendheid in Utrecht

Door Utrechtse ondernemers wordt het meest melding gemaakt van een positieve ontwikkeling van de winstgevendheid. Bij per saldo 15,6 procent van de ondernemers in Utrecht is de winstgevendheid in het tweede kwartaal van 2018 toegenomen. In Nederland als geheel kwam het saldo uit op +12,4. Met een saldo van 3,6 waren Zeeuwse ondernemers het minst positief over de ontwikkeling van de winstgevendheid in het tweede kwartaal.

Kerntabel Ondernemersvertrouwen en Conjunctuurenquête Nederland

	Ondernemersvertrouwen			Verwachtingen voor het derde kwartaal niet seizoengecorrigeerd saldopercentage bedrijven		
	2018 1e kwartaal	2018 2e kwartaal	2018 3e kwartaal	Omzet	Personeel	Economisch klimaat
Totaal bedrijfsleven	18,1	14,2	15,0	12,4	18,4	9,7
Delfstoffenwinning	0,5	-13,9	-20,5	-47,3	-38,7	6,3
Industrie	10,3	8,2	6,3	4,9	13,4	7,6
Bouwnijverheid	34,5	27,1	32,5	47,6	39,8	22,7
Autohandel en -reparatie	9,2	6,7	-0,8	-12,9	23,2	-10,6
Groothandel	29,3	25,3	27,8	13,6	17,2	13,3
Detailhandel	14,8	2,4	8,6	-1,7	11,5	5,3
Vervoer en opslag	12,1	9,1	7,6	-0,4	7,7	6,3
Horeca	18,4	12,0	12,3	15,6	14,6	11,0
Informatie en communicatie	15,2	21,3	24,6	16,5	17,4	10,7
Verhuur en handel onroerend goed	8,2	10,5	6,7	20,6	16,3	0,8
Zakelijke dienstverlening	20,9	17,4	20,2	10,4	21,7	9,2

Meer informatie op StatLine

Ondernemersvertrouwen

Conjunctuurenquête naar bedrijfstak

Conjunctuurenquête naar regio
(landsdeel/provincie/COROP)

Dit rapport verschijnt ieder kwartaal op ondernemersplein.nl/COEN. Wilt u meer informatie? Neem dan contact op met één van de COEN-partnerorganisaties:

www.cbs.nl 088 570 70 70
info@cbs.nl

www.eib.nl 020 205 16 00
eib@eib.nl

www.kvk.nl 088 585 15 85
kennisdesk@kvk.nl

www.mkb.nl 070 349 03 49
www.vno-ncw.nl wolthuis@vnoncw-mkb.nl

**ondernemers
plein**

VNO NCW